

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ОТОЧЕННІ

Під регіональною міжнародною інтеграцією, як правило, розуміють процеси зміцнення системи економічних, політичних і культурних відносин між країнами, що розташовані в одному регіоні й мають визначене коло спільних інтересів і прагнень. Для задоволення спільних інтересів країни-учасниці інтегрованої єдності погоджуються поступатися деякими менш пріоритетними для них, зумовленими суто національними особливостями, інтересами. Важливою ознакою високого рівня регіональної інтеграції можна вважати наявність наддержавних координуючих органів з визначеним колом повноважень.

Розташована в південно-східній частині Європи, Україна межує з державами Центральної Європи, Балкан, Чорноморського регіону. Вона має свої власні інтереси в Центральній Азії, на Близькому Сході, в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Україна є важливою ланкою системи трансрегіонального співробітництва в євразійському просторі. Вона зацікавлена у формуванні регіональних структур на теренах колишнього СРСР (зрозуміло, що РФ як потужніша держава має більше можливостей для розвитку співробітництва з іншими пострадянськими державами та спроможна менше, ніж Україна, зважати на думку інших світових центрів сил, але й нашій державі не варто втрачати нагромаджений у минулому досвід співпраці й сформовані історично зв'язки).

Україна має статус регіональної держави зі значним потенціалом, що надає їй шанс для активної реалізації власних інтересів. Регіональна арена України не обтяжена істотними конфронтаційними проблемами й має великий обсяг для розгортання активних дій нашої держави. Економічним підґрунтям для міжнародного співробітництва на регіональному рівні є взаємовигідна торгівля та спільні масштабні проекти економічного розвитку.

Стратегічна ідея для України полягає в тому, що формування регіональних субструктур співробітництва створює більш стабільне міжнародне середовище, що, в свою чергу, є стримуючим чинником для зовнішніх сил. Формування регіональних систем, виведених з поля конфронтаційних взаємин глобальних світових сил відповідатиме схемі більш стабільного світового порядку. Не виключено, що в майбутньому такі регіональні структури можуть стати елементами все-

охоплюючої системи європейської безпеки. Таким чином, згуртування країн регіону дасть можливість протистояти зовнішнім політичним й економічним впливам, створить умови для рівноправного співробітництва і справді демократичного об'єднання держав Європи.

Процеси формування національних держав у країнах Центрально-Східної Європи в XIX ст. мали антиімперське і переважно демократичне спрямування. Останнє стимулювалося й тим, що зовнішні сили, на які могли спиратися національно-визвольні рухи в цьому регіоні, — Англія, Франція, пізніше — США — були зацікавлені в послабленні континентальних європейських імперій. Щоправда, більшість країн даного регіону все ж пройшли через періоди авторитарної диктатури власного (національного) або зовнішнього (імперського) зразка, але, врешті-решт, у суспільствах Центральної Європи сформувався домінуючий консенсус щодо необхідності демократичного шляху розвитку.

Всі країни регіональної арени України, які були розташовані в посткомуністичному просторі, були свого часу членами Варшавського пакту та РЕВ, тобто входили до сфери впливу Москви, а з розпадом СРСР — перебувають у стані економічної та соціально-політичної трансформації, що в геополітичному ракурсі означає “вихід з радянського минулого” і “повернення в Європу”. З низки причин цей рух для різних держав має різні темпи та неоднаковий характер, але в цілому він спільний для них усіх.

Панує думка, що вакуум, утворений внаслідок послаблення або виходу з геополітичної гри певної зовнішньополітичної сили, неодмінно має заповнюватися якоюсь іншою зовнішньою потугою або зростанням місцевої “локальної сили”. Вакуум у Центральній Європі утворився внаслідок краху СРСР та усієї системи “соціалістичного табору”, започаткувавши подвійний процес, який полягає, з одного боку, у переорієнтації країн регіону на Захід, що виявилось, зокрема, у їх прагненні увійти в НАТО та Євросоюз, а з іншого — у внутрішній консолідації та формуванні локальних субрегіональних структур і Балтійсько-Чорноморської системи в цілому.

Зростаюча кооперація в політичній, економічній, комунікаційній і транспортній сферах об'єктивно відповідає національним інтересам усіх країн Центральної Європи і може значно полегшити й прискорити процеси трансформації їхніх економік, посилити інтеграцію в європейські структури. Економічні чинники є потужним стимулом для зміцнення відносин України з країнами Центральної та Східної Європи, які серйозно зацікавлені в розвитку економічного співробітництва з Україною як одним з найперспективніших ринків, вихід на який для їхніх товарів є значно легшим і доступнішим, аніж на західноєвропейський та інші світові ринки з усталеними економічними зв'язками.

Від країн центральноєвропейського ареалу багато в чому залежить стабільність усієї європейської системи безпеки. Вони великою

мірою визначають і надалі визначатимуть її стан і структуру. Свого часу в пошуках прийнятної альтернативи відносинам із Заходом та Росією в керівних колах Польщі, України, Литви та низки інших країн виникла ідея створення Балтійсько-Чорноморської дуги як зони безпеки країн цього регіону. Вперше вона була ініційована в 1992—1993 рр. президентом Польщі як ідея “НАТО-біс”. У ті часи сподівання Польщі вступити до НАТО були ще досить непевними, і згадана ідея виникла як проміжний варіант з огляду на вакуум безпеки в регіоні.

Під якими б гаслами не розвивалася система співробітництва та безпеки в Центральній Європі, осьове значення тут завжди матимуть українсько-польські взаємини. Плідна співпраця двох найбільших країн цієї частини Європи має не лише регіональне, а й загальноєвропейське значення. На сьогодні Польща активно домагається ролі провідника інтересів України в новій Європі, відчуваючи, що саме такий хід подій значно прискорить її власне входження до європейської спільноти, істотним чином підвищить вплив і авторитет обох країн на міжнародній арені. Як справедливо наголосив Л. Бальцерович, Польщі в Європі нічого робити без України, проте присутність у європейському світі обох центральноєвропейських держав значно підвищить імідж кожної. Польські домагання ролі провідника західних цінностей на Сході знаходять підтримку і в країнах Балтії.

Починаючи з 1990 р., українсько-польські взаємини за підтримки більшості польських лідерів еволюціонують швидкими темпами. Республіка Польща першою визнала Україну як незалежну державу. В травні 1992 р. підписано польсько-український Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво, який включав положення про взаємну відмову обох держав від територіальних претензій одна до одної тепер і в майбутньому, відмову від застосування сили у взаємовідносинах та надання своєї території однією стороною для агресії проти іншої сторони. Під час травневого 1993 р. візиту в Україну польський президент Л. Валенса висловив знаменну думку, що “незалежна Україна є умовою існування незалежної Польщі”.

Польща — країна, що безпосередньо межує з Україною і має свої економічні й політичні інтереси в Східноєвропейському регіоні. Втрата Польщею своїх впливів в Україні позбавить її значних можливостей впливу і на Заході. В разі виникнення якогось варіанту “залізної завіси” на власному східному кордоні, Польща матиме статус “європейської периферії”.

З огляду на досить драматичний перебіг подій в історії польсько-українських стосунків протягом останніх століть, а особливо у ХХ ст. багато хто з недругів обох народів сподівався на поступове формування нової “залізної завіси” на польсько-українському кордоні. Час від часу актуалізуються наболілі питання взаємин, пов’язані з трактуванням тих або інших історичних подій. В польській суспіль-

ній свідомості та в побутовій сфері ще досить поширене не зовсім доброзичливе ставлення до українського населення. З української сторони також іноді звучать на адресу поляків недалекоглядні звинувачення, в яких багато емоцій та не достатньо виваженості. Але треба віддати належне здоровому глуздові політичного керівництва обох держав, яке знаходить можливості подолати тертя у відносинах і надавати нові імпульси їх розвитку.

Розвиток польсько-українських відносин в останні роки дає підстави сподіватися на позитивні результати, що вимагає і більш ефективних та неординарних кроків. Польща об'єктивно зацікавлена у втягуванні України в тісніше співробітництво з НАТО. Окрім функції посередника між Україною та Заходом, вона таким чином отримує й певну стратегічну перспективу розвитку відносин з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону.

Українсько-польське економічне співробітництво набуває рис загальноєвропейського значення у зв'язку з просуванням підтриманого Євросоюзом стратегічного проекту транспортування каспійських енергоносіїв через трубопровід Одеса—Броди з продовженням до Плоцька і Гданська. Реалізація цього проекту надасть можливість зміцнити енергетичну безпеку Європи, а з іншого боку — підвищить геополітичну значущість України.

Від 2003 р. у зв'язку із іракською кризою українсько-польське стратегічне співробітництво увійшло в ще одну, нову площину — український миротворчий контингент в Іраку діє в складі спільного батальйону в польській зоні відповідальності, що передбачає більш тісну взаємодію на рівні військово-політичних та зовнішньополітичних відомств обох держав. Набутий попередньо під час подій на Балканах досвід українсько-польського співробітництва у сфері миротворчої діяльності, відпрацьовані форми взаємодії при створенні та виконанні завдань спільним миротворчим батальйоном дають підстави говорити про успішність нової місії двох дружніх держав.

Більш складним шляхом, аніж із Польщею, відбувалося становлення відносин незалежної України з найбільшою державою на її південно-західному кордоні — Румунією. Історично відносини України та Румунії в ХХ ст. склалися не найкращим чином, хоча, здавалося б, два православних народи, маючи тривалий досвід співіснування, могли б швидко порозумітися між собою. Румунія як держава була утворена в 1862 р. внаслідок об'єднання князівств Валахія (Волощина) та Молдова, що перебували з XV ст. під владою Османської імперії (незалежність Румунії проголошено 9 травня 1877 р.). Внаслідок сприятливих для румунів обставин, що склалися з розпадом Австро-Угорської та Російської імперій, у 1918—1920 рр. територія Румунії зросла більш, аніж удвічі, а населення — втричі. Саме тоді й зав'язався вузол румуно-українських проблем.

Важливо зазначити, що правові підстави сучасних територіальних претензій румунів до України пов'язані з Версальською системою міжнародного порядку, яка діяла у XX ст. між двома світовими війнами і яка аж ніяк не враховувала інтереси українців. Пакт Рибентропа—Молотова 1939 р. разом із Мюнхенською угодою 1938 р. фактично поклали кінець Версальській мирній системі та відкрили шляхи новій війні. В такій позаправовій ситуації під тиском радянського ультиматуму Румунія в червні 1940 р. погодилася на повернення Бессарабії та передачу Північної Буковини СРСР.

Зі здобуттям незалежності в 1991 р. Україна зіткнулася з проблемою територіальних претензій відразу з боку двох сусідніх держав — Російської Федерації, яка зазіхала на Крим і м. Севастополь, і Румунії, яка претендувала на “свої історичні території”. Ці домагання ще мали б якісь підстави, якби за точку відліку можна було брати будь-яку історичну добу — скажімо, міжвоєнний період з тогочасними фактичними кордонами. Але тоді виникає питання, чому слід обирати саме цю добу, а не часи “до Першої світової” або “після Другої світової” війн?

Інша вихідна позиція в аргументації румунів — ототожнення румунів і молдаван як одного етносу, що тяжіє до возз'єднання. Румунська статистика всіх молдаван зараховує до румунів, приблизно так само, як іноді ототожнюють українців та росіян, хоча вони і є окремими народами. Нарешті, покладений в основу територіальних претензій принцип етнічного розселення румунів, які начебто становлять більшість населення на “спірних територіях”, також не витримує критики, оскільки не може стосуватися Північної Буковини навіть довоєнної доби, не кажучи вже про сьогодення. В період румунської окупації були скасовані автономні права Буковини, і її було перетворено на румунську провінцію, українську мову — заборонено, а українців — оголошено “рутенизованими румунами, що втратили рідну мову”.

В 1991 р. Румунія відмовилася визнати результати референдуму про незалежність України стосовно районів, на територію яких вона претендувала, і закликала етнічних румунів — мешканців цих районів бойкотувати український референдум. Румунія заявляла, що кордони між румунською та українською територіями, що пролягають по Дністру, визначені СРСР в односторонньому порядку та нав'язані Румунії під загрозою зброї і тому не можуть бути визнаними. Заява румунського парламенту, в якій і Північна Буковина, і деякі райони Одеської області проголошувалися “румунськими територіями”, супроводжувалась закликами до парламентів та урядів інших держав не визнавати приналежності до України цих “спірних територій”.

Врешті-решт, завдяки зусиллям української та румунської дипломатії Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією було підписано 2 червня 1997р., що в цілому зняло на-

пругу на міждержавному рівні між обома країнами та затвердило нові зміни в європейському геополітичному просторі. Укладення політичної угоди між Україною та Румунією відповідає загальновизнаним нормам міжнародного права, створює умови для розвитку дружніх відносин між двома країнами.

Інше питання, що продовжує бути джерелом певної напруги в українсько-румунських відносинах — це так звана проблема захисту прав національних меншин. Час від часу в румунській пресі з'являються публікації про начебто серйозні утискування прав румунської національної меншини в Україні, про закриття румунських шкіл, заборону вживання румунської мови, тощо. Звичайно це робиться за схемою, згідно з якою слід якнайгучніше волати про “примусову українізацію”, не маючи для цього жодних вагомих підстав, щоб у міжнародній спільноті сформувалося уявлення про порушення прав національних меншин в Україні, а з іншого боку — створюються умови для подальшої румунізації відповідних українських територій.

Наприкінці 1996 р. румунський уряд оприлюднив програму, яка визначила найближчі пріоритети розвитку Румунії в економічному і політичному напрямках. У програмі є пункт про захист прав румунів, що мешкають в Україні. Причому в цьому аспекті головними завданнями є домогтися визнання Україною статусу корінного населення для румунської меншості, репатріації та відшкодування збитків українською стороною депортованим румунам і їхнім нащадкам. У програмі йдеться про забезпечення в Україні в повному обсязі прав людини, передбачених Рекомендацією 1201 Ради Європи, проте в той же час про зобов'язання румунської сторони щодо українського населення Південної Буковини (Сучавський повіт) та Марамощини (Мармурський повіт) у цьому документі й не згадується.

Виконання пункту про захист прав румунської меншини в Україні передбачає реалізацію цілої низки заходів, серед яких головним є поступова зміна проукраїнської орієнтації населення так званих історичних румунських територій на прорумунську, що може створити можливість для підняття в майбутньому питання про зміну кордонів мирним шляхом.

Визнаючи принцип непорушності кордонів з Україною, Молдовою тощо, офіційний Бухарест не виключає можливості перегляду кордонів мирним шляхом на основі домовленостей, що вважається припустимим згідно з Гельсинкським Актом. Тобто, йдеться про сценарій приєднання до Румунії територій сусідніх держав, подібний до того, за яким відбувалося об'єднання Німеччини, розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини тощо.

Що стосується Молдови, то, з огляду на перспективу входження Румунії в ЄС і НАТО, приналежність ідеї об'єднання з Румунією для значної частини молдаван зростатиме, оскільки таким шляхом вони без особливих зусиль опиняться в середовищі європейських наро-

дів. Такий хід розвитку подій виглядає цілком вірогідним з погляду, що молдавани і румуни є православними за традиційною вірою, мають практично єдину мову на латинській основі, спільну культурну та історичну традицію. У румунських мас-медіа превалує думка, що об'єднання Румунії та Молдови — це лише справа часу. За певних умов цей процес може набути відчутного прискорення. Зокрема, на тлі прогресуючої економічної кризи та погіршення життєвого рівня населення Молдови возз'єднання може бути представлено як єдино можливий вихід для виживання нації. Залежно від успіху реалізації економічних реформ у Румунії, а також просування її до ЄС, зацікавленість Молдови в розвитку її стосунків з Румунією зростатиме.

Побоювання “румунізації” Молдови спровокували утворення самопроголошеної Придністровської республіки, хоча фактично остання виникла внаслідок переважної орієнтації правлячої еліти промислово розвиненої придністровської зони на єднання з Росією. Ситуація в Молдові істотно змінилася після перемоги комуністів на парламентських виборах, що стала результатом їх успішної передвиборчої кампанії на тлі поглиблення внутрішньополітичної й економічної кризи в країні. Але, попри те, що в передвиборчих заявах комуністи наголошували на двох позиціях — наданні російській мові статусу державної та приєднанні Молдови до Союзу Росії і Білорусі, — нові лідери країни розуміють, що прискорений рух у напрямку вирішення цих питань може викликати невдоволення значної частини населення Молдови та підсилити імовірність консолідації правих сил.

Аналіз характеру комуністичних рухів у пострадянському просторі свідчить, що комуністичні гасла є перш за все певним знаряддям здобуття влади для політичних сил, які грають на ностальгічних настроях частини населення, але самі ці політичні сили за своєю суттю мало чим відрізняються від тієї частини колишньої радянської політичної еліти, яка взяла на озброєння інші гасла, зокрема національно-демократичного або ліберального спрямування. Відповідно до цього можна сподіватися, що нова політична верхівка Молдови поступово усвідомлюватиме свої владні та економічні інтереси дещо в іншому напрямку, аніж в російському, і почне шукати шляхи їх реалізації на західному зовнішньополітичному векторі.

З точки зору українських інтересів ініціативу ОБСЄ, яка прив'язує процес розширення можливостей економічного співробітництва з Молдовою до подальшого поступу в переговорному процесі з Придністровською республікою, слід вважати найкращою з-поміж інших ініціатив врегулювання придністровської проблеми. При остаточному вирішенні придністровської проблеми політична лінія ОБСЄ є вагомшою, ніж російська, і більш відповідає стратегічним інтересам України. Позиція України незмінно ґрунтується на безумовному до-

триманні принципів територіальної цілісності, суверенітету та непо-рушності існуючих державних кордонів Республіки Молдова. Парламент Молдови ратифікував українсько-молдовський договір про державний кордон.

Стратегічно важливим напрямом зовнішньої політики України є південно-східний вектор, відповідно до якого наша держава розвиває перспективні взаємини з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону, Середнього Сходу, Центральної та Південної Азії, країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР). Діючи в цьому напрямі, Україна знаходить нові можливості для власної зовнішньополітичної та економічної активності, залучає до співпраці нових перспективних партнерів. Фактично наша держава вже стає важливою ланкою в розбудові євразійської системи транспортних та енергетичних комунікацій. У своїй зовнішньополітичній діяльності Україна враховує і факт переміщення центру тяжіння світової економіки в Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Робота над концептуальними засадами нашої стратегії в цьому просторі ще далека від завершення, а практичні проблеми, які тут виникають, потребують нетривіальних підходів і рішень.

Діяльність України в південному стратегічному напрямі її національних інтересів поки що найменше розвинута, але, з огляду на перспективи, цей напрямок є найбільш привабливим. За сприятливих умов Україна може здійснювати торговельно-економічну експансію на Південь і з часом зайняти важливе становище серед країн Чорноморського басейну. Через Південь Україна виходить у широкий світ країн Близького Сходу, Азії та Африки, через Європу Україна може спілкуватися з Північною і Південною Америкою, через країни СНД лежить її шлях до країн Далекого Сходу, в Китай. Але геополітичні інтереси України в цих регіонах зможуть визначитися, можливо, тільки тоді, коли будуть реалізовані інтереси держави в більш близькому оточенні. На сьогодні ми можемо тільки намітити власні економічні інтереси в країнах Африки та Південної Америки.

Посилення зовнішньополітичної активності України в інших регіонах світу сприятиме поліпшенню соціально-економічної ситуації в межах країни, оскільки підвищить зайнятість населення в різних галузях виробництва і надасть нові можливості для економічного розвитку, а також — послабить в країні соціально-політичну напруженість, адже суспільство отримає замість існуючої біполярної (Росія, Захід) іншу — більш багатопланову конфігурацію взаємодії держави із зовнішніми політичними силами.

Стратегічно важливе для України значення Чорноморського регіону полягає в тому, що через нього проходять основні транспортні комунікації, які поєднують розвинені цивілізаційні центри Європи з країнами Середнього Сходу та Центральної Азії, багатими на сиро-

винні ресурси, і ведуть до ринків країн Індійського океану й Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Українська держава має давню історичну традицію у налагодженні стосунків із країнами Чорноморського регіону. За часів Київської Русі стрижневою віссю її чорноморської геополітики були стосунки з Візантією. Монголо-татарська навала спричинила суттєві зміни в розстановці політичних сил, і Україна-Русь була позбавлена тоді можливості здійснювати власну політику в Чорноморському регіоні.

Із заснуванням Османської держави й утворенням Кримського ханства Україна була змушена чинити постійний опір вторгненням загарбників з Півдня, у зв'язку з чим утворилася козацька Запорозька республіка. Згодом козацтво відіграло значну роль у створенні української Гетьманської держави. Україна на той час була локальною регіональною силою, а її зовнішньополітичні інтереси спрямовувалися на утвердження власної державності. Із втратою козацької державності чорноморські інтереси України “розчиняються” у чорноморських інтересах Російської, а згодом — радянської імперії. Короткочасне існування Української Народної Республіки в 1918—1920 рр. не дало можливості виявити її зовнішньополітичні інтереси повною мірою.

Приєднавши Лівобережну Україну за Андрусівським договором 1667 р., Московська держава (з 1721 р. — Російська імперія) отримала значні можливості для експансії в чорноморському напрямі. Цей напрям стає однією з основних домінант російського військово-політичного просування у XVIII—XIX ст. Геостратегічною метою Росії тривалий час було оволодіння чорноморськими протоками. В роки Першої світової війни ця мета була як ніколи близька до реалізації.

Слабші державні утворення Чорноморського регіону за складних історичних умов, що постійно змінювалися, не спромоглися стати значною політичною силою й змушені були шукати зовнішнього заступництва або ж мали пристосовуватися до інтересів сильніших — Османської, Російської, Австрійської імперій, які боролися за політичне лідерство в регіоні, використовуючи ресурси місцевих народів. Важливо, що тривалий час Візантія, а потім Османська і Російська імперії (кожна по-своєму) підтримували певну політичну й культурну єдність більшості країн регіону або їхніх частин, здійснюючи при цьому насильницьку культурну асиміляцію місцевого населення.

У соціально-політичному сенсі можна говорити про наявність у регіоні принаймні трьох рівнів геополітичної ідентичності. На першому, цивілізаційному, маємо справу з розподілом ідентичності відповідно до традицій ісламської та православної цивілізацій. Другий шар визначений схемами ідентичності, сформованими в часи модернізації радянського взірця й які ще й сьогодні значною мірою присутні в менталітеті широких верств населення та політичних еліт регіо-

ну. Третій рівень ідентичності пов'язаний із ліберально-демократичними схемами поведінки та мислення. Він поступово поширюється в регіоні разом із новим колом модернізації та втягуванням регіону в світовий економічний простір. Переплетіння різних тенденцій, що репрезентують нині той або інший рівень, і визначає ситуативну складність регіональної геополітики, обумовлюючи виникнення точок напруги та конфліктних протистоянь.

Прийнято вважати, що в останнє десятиліття геополітичне протистояння в світі (у тому числі й у Чорноморському регіоні) по лінії “Захід — Схід” змінюється протистоянням по лінії “Північ — Південь”. Як правило, останнє асоціюється з дією ісламського чинника. Але нині ситуація в регіоні, вочевидь, є ще більш складною, оскільки в пострадянському просторі один тип конфронтації накладається на інший і утворюється відповідна конфігурація балансів та відносин, з якою європейсько-азіатський світ упродовж усієї своєї історії ще не стикався.

Джерелом нестабільності в регіоні залишаються конфлікти, що заважають встановленню тісного співробітництва між країнами регіону, гальмують їхню повномасштабну участь у міжнародних інституціях і спричинюють значні економічні труднощі в розвитку регіональних (політичної та економічної) інфраструктур.

З огляду на важливість вирішення проблем, пов'язаних із розбудовою транспортно-енергетичних магістралей в Чорноморсько-Каспійському регіоні, зростанням потоків міграції з країн Сходу та боротьбою з наркобізнесом, поширенням ісламського фундаменталізму та появою нових конфліктонебезпечних зон у цій частині світу, зацікавленість США й західних країн у стабільності та безпечному розвитку країн регіону зростає, й одним із важливих та ефективних механізмів врегулювання регіональних міждержавних відносин може стати контроль з боку євроатлантичної системи безпеки. Зона відповідальності НАТО вже включає Балкани, де країни Альянсу виявили готовність до рішучих і активних дій. Дедалі більшу увагу Північноатлантичний альянс починає приділяти й транскавказьким країнам, з якими він підтримує відносини партнерства. Відбувається й переосмислення майбутньої ролі НАТО в Чорноморсько-Каспійському регіоні в напрямку більшої відповідальності Заходу за процеси, що тут відбуваються. Якщо прогнозувати появу значних загроз європейській стабільності та безпеці, вони можуть бути сформовані саме у цьому регіоні. Українська тема в європейських прогнозах і міркуваннях виникає вже не лише в зв'язку з процесами в Центральній Європі, а й на тлі подій, що назрівають в просторі від Адриатики до Каспію.

Інтереси України та Росії в Чорноморському регіоні стикаються при вирішенні трьох головних проблем — Кримського питання, базу-

вання Чорноморського флоту РФ в Севастополі та питання розмежування акваторії Азовського моря та Керченської протоки.

Крим є стратегічно важливим для України вузловим пунктом Чорноморського регіону на шляхах, що ведуть до Середземномор'я, Близького Сходу та Кавказу. Саме лише загроза втрати контролю над Кримом здатна завдати серйозної шкоди національним інтересам української держави. Півострів має природну захищеність, оскільки оточений морським простором і лише з північної сторони з'єднується з материком вузьким перешийком, над яким легко можна встановити контроль незначними військовими силами. І хоча у Криму мало природних ресурсів, володіння півостровом надає значні стратегічні переваги державі, яка його контролює, посилює її оборонний та зовнішній військово-політичний потенціал.

Намагання деяких російських політиків поставити під знак питання приналежність Криму Україні законних підстав не мають. Факт приналежності Криму Україні визнано законодавством РФ та підтверджено українсько-російськими угодами. Наявність значної кількості етнічних росіян в Криму не може бути підставою для їх "самовизначення", оскільки тоді слід говорити і про весь південно-східний регіон та інші області України, де також живе багато росіян.

Для розширення свого впливу в пострадянському просторі Росія запозичила й адаптувала досвід радянського керівництва в останні роки існування СРСР. Згідно цього відпрацьованого сценарію автономні формування у тій чи іншій державі, які мають проросійський характер, спочатку створюють внутрішню напруженість, яка потім легко може перейти у збройний конфлікт, і тоді Москва під виглядом захисту російськомовного населення та з метою "миротворчості" використовує в зоні конфлікту свої війська. Так було, зокрема, у Придністров'ї та в Абхазії. Для легалізації своєї участі в збройних конфліктах Росія домагалася повноважень від ООН. Її метою були поділ з НАТО сфер впливу і набуття російськими збройними силами статусу миротворчих військ ООН на всій території колишнього СРСР. Після провалу ідеї створення єдиних стратегічних сил СНД "миротворчість" стала для Росії основним напрямком використання збройних сил у пострадянському просторі.

Скільки б не складалося міфів навколо "дарунка Хрущова", тобто акту передачі в 1954 р. Криму з РРФСР до України, слід визнати, що наслідки цього рішення сприяли пом'якшенню ситуації в пострадянські часи. За умов, якби Крим продовжував існувати під опікою Москви, повернення на півострів кримських татар, розпочате напередодні краху СРСР, мало б ще більш стихійний і непередбачуваний характер¹.

Цілком імовірно, що московський владний істеблішмент, налаштований на силові засоби вирішення конфліктів, спровокував би в

Криму ще одну Чечню. При цьому значна частина “російськомовного” населення мігрувала б на південь України та в прилеглі області Росії. Кримськотатарський етнос міг бути або винищений, або утворив би ісламсько-фундаменталістський анклав і організував рух опору. Такий рух (у поєднанні з подібним рухом у Чечні) перетворився б на осередок міжнародної нестабільності, куди стікався б і де знаходив би притулок кримінальний елемент з усього пострадянського простору. Таким чином, виникла б значно більша загроза національній безпеці як України, так і Росії. Конфліктогенність підживлювалася б також орієнтаціями збуреного кримськотатарського населення на Туреччину.

Крим — поки що економічно збитковий регіон з обмеженими ресурсами прісної води. Якби Крим перейшов до Росії, то коштів від продажу води Криму Україні вистачило б, щоб покрити власні витрати за російський газ і нафту. Малоімовірно, що Росія справді прагне приєднати Крим. Швидше за все, для Росії кримське питання є одним з важелів впливу на українську зовнішню і внутрішню політику загалом.

Належність Криму Україні на ділі сприяла пом’якшенню конфліктної ситуації на півострові. Владні структури в Києві не були прихильні до силових рішень, і тому вони вимушено пішли на створення Кримської автономії, щоб таким чином локалізувати зростаючий внутрішній конфлікт між місцевою владою і кримськотатарськими переселенцями. З іншого боку, це була поступка кримським сепаратистам, які прагнули повернення півострова під опіку Москви. Відбулася часткова взаємна нейтралізація сил, і конфлікт не набув серйозного розмаху. На той час Київ отримав стратегічний вииграш, оскільки зайняв позицію “стороннього арбітра”, до якого звертаються і з думкою якого рахуються обидві сторони. Втім, це не вирішувало проблем півострова.

Сильним аргументом проти надання Кримській АР етнопонаціонального статусу є домінування “російськомовного” населення в Криму. Власне, йдеться не про росіян або українців, а саме про “російськомовних” — позаетнічний прошарок населення, складений з переселенців з усіх регіонів СРСР. Його важко спокусити ідеями, замішаними на російському або українському націоналізмі, але легко викликати в нього ностальгію за колишніми часами відносного добробуту та спокою, чим і користується комуністична пропаганда. Втім, російські націонал-патріоти також не відмовляються від ідеї перетворення Криму на суто російську національну автономію з підтриманням постійної загрози її відокремлення від України. У вигляді АР Крим існує фактично як російськомовне пострадянське напівдержавне утворення, що виникло в результаті компромісу інтересів політичних еліт Москви та Києва.

Наявність автономії в межах унітарної держави вже сама по собі є парадоксом. АР Крим утворено зовсім не як національно-територіальну автономію і аж ніяк не в інтересах кримських татар. Швидше за все вона створювалася якраз для протидії міграційному рухові в ситуації, коли ані Москві, ані Києву, зайнятим своїми проблемами, ніколи було перейматися ще й кримськими татарами. З іншого боку, утворення АРК упереджувало ситуацію, коли після повернення кримські татари висунули б вимогу створення національно-територіальної автономії. АРК фактично слід розглядати як своєрідний засіб зміцнення місцевої влади для запобігання можливим небажаним наслідкам переселення кримських татар. Почасти це також і засіб самоорганізації російськомовного населення Криму для захисту своїх матеріальних і політичних інтересів. Найбільш прагматичний погляд на Кримську автономію полягає в розумінні її як механізму вирішення конфліктних суперечностей і погодження інтересів кримських татар з місцевим населенням, як засобу толерантної інтеграції кримських татар в систему українського громадянського суспільства. Якщо цю функцію АРК не в змозі виконувати, то слід замислитися над питанням про доцільність її подальшого існування.

Деякі процеси розвитку кримськотатарського суспільства можна розуміти двояко — і як природні процеси кримськотатарського національно-культурного відродження, і як нарощування політичного потенціалу кримськотатарського етносу. Існує ризик паралельного або неконвергентного розвитку місцевої кримської і кримськотатарської громад, що створюватиме реальну перспективу зростання масштабного конфлікту між ними.

Для збереження контролю над процесами в Чорноморському регіоні Росія робить все можливе для зміцнення своїх позицій на Кримському півострові. Особливого значення це набуває з огляду на перспективу транспортування каспійської нафти за умов послаблення позицій РФ в регіоні Південного Кавказу. Необхідність для РФ посилення позицій на Чорному морі мотивується і процесом подальшого розширення НАТО.

Неврегульованість кримськотатарської проблеми даватиме змогу офіційній Росії (на випадок ускладнення відносин з Україною) вирішувати дві взаємопов'язані проблеми: по-перше, підтримування етнополітичної ситуації в АРК у невірноваженому стані у разі необхідності жорсткого з'ясування стосунків з Києвом щодо Чорноморського флоту або Севастополя, а по-друге, створення атмосфери недовіри між Україною і Туреччиною з метою збільшення геополітичної ваги Росії в Чорномор'ї.

Міфи про ісламську загрозу, про меджліс як другу владу — екстремістського спрямування, про загрозу масового переселення кримських татар з Туреччини тощо, так або інакше відіграють свою негативну функцію: острах перед гіпотетичною і міфічною ісламською

загрозою обертається для України на реальну загрозу втратити Крим. Виступи промосковськи налаштованих кримських сепаратистів проти меджлису, намагання експлуатувати міф про другу владу — це наслідок прищеплених російською стороною уявлень, що саме кримські татари є “реальним ворогом”, який заважає реалізації сепаратистських намірів деяких кримських політичних сил.

Наявність численного мусульманського населення на території України само по собі не становить загрозу національній безпеці. Українські мусульмани є такими ж громадянами нашої держави, як і представники інших конфесій, і так само вони мають таке ж, як і всі, конституційне право на свободу віросповідання. Не можна також вважати загрозовим утворення ісламських політичних партій та рухів, і вони мають право на життя, таке ж саме, як і партії християнського спрямування. Якщо ж вести мову про використання релігійних організацій для підсилення зовнішніх політичних впливів на внутрішню ситуацію в країні, то слід визнати, що іслам у цьому відношенні значно програє іншим конфесіям (католицизму, московському православію, новітнім релігійним течіям тощо). Отже, немає сенсу виокремлювати “ісламський чинник” з кола інших явищ цього типу, а тим паче — оцінювати його як “загрозу”.

Про іслам окремо доречно говорити лише в етноконфесійному аспекті у зв'язку з наявністю в Україні кримськотатарського етносу, локалізованого переважно в Криму. Слід також зазначити, що іслам кримських татар не має фундаменталістського забарвлення. Загроза українським національним інтересам може виникнути не від традиційних форм самоідентифікації кримських татар, а внаслідок провадження політики “виштовхування” кримських татар з українського суспільства, тобто, якщо не будуть знайдені механізми адекватної адаптації цього етносу до умов України. Кримські татари з часу отримання незалежності Україною підтримували процес розбудови української державності, і їхня позиція значною мірою сприяла подоланню сепаратистських тенденцій в Криму. Але формування щодо них “образу ворога” сприятиме радикалізації кримськотатарського етносу і змінить його зовнішньополітичні орієнтації. За такої недолугої політики цілком можливий сценарій на зразок Чечні.

Важливо підкреслити, що в стратегічній перспективі загрозу посилення “проісламських” орієнтацій кримських татар значною мірою буде знижено або й взагалі зведено нанівець унаслідок успішної інтеграції України в Європейську спільноту та забезпечення в Україні високого рівня життя. Проісламські орієнтації не надають кримським татарам цивілізаційних переваг, а скоріше, віддаляють їх від європейської системи цінностей. Отже, важливо посилювати проєвропейську складову кримськотатарської ідентичності, переконуючи лідерів

кримськотатарського руху в доцільності співпраці для досягнення стратегічної мети.

Замість того, аби створювати з ісламу бар'єр у стосунках між народами, доцільніше було б використати приналежність кримськотатарського етносу до ісламського світу для посилення міжнародних зв'язків України з країнами Середнього Сходу і реалізації наших інтересів у цьому регіоні. Особливо це стосується проектів розбудови транспортно-енергетичних коридорів в країнах Кавказу і Центральної Азії, розвитку взаємовигідної торгівлі з ними. Слід зауважити, що з деякими з цих країн, які також традиційно належать до ісламського світу, в Україні існує домовленість про встановлення взаємин стратегічного партнерства. Отже, спекуляції навколо "ісламської загрози" здатні лише посварити нас з можливими союзниками.

В умовах Криму розгортання подій за подібним до чеченського сценарієм призвело б у кінцевому підсумку або ж до повного відокремлення Криму від України, або ж до формування на півострові анклавів ворогуючих між собою общин, подібно до того як це відбувається на Кіпрі чи в Лівані.

Перебіг переговорного процесу між Україною і РФ з приводу розподілу Чорноморського флоту свідчить про те, що головною перешкодою на шляху вирішення існуючих проблем була надмірна заполітизованість російською стороною всього комплексу питань, пов'язаних із ЧФ і статусом Севастополя. Позитивні зрушення в переговорах нерідко викликали негативну реакцію, а іноді й провокації з боку законодавчих структур Росії та представників політичного істеблішменту. Проблеми ЧФ колишнього СРСР стали для політиків і народу України чинником політичного дозрівання².

Проблеми Чорноморського флоту і Севастополя вирішені неповністю. Частина їх була загнана в глухий кут і відкладена в часі. Таким чином на сьогодні Україна має на своїй території військову базу іншої держави. І хоча в угодах прописано термін її перебування на українській території, існують сумніви в тому, що він буде дотриманий. Підписані в травні 1997 р. угоди не визначили порядок виведення частин ЧФ РФ з нашої території. Не визначено також і порядок їхнього мобілізаційного розгортання та використання в конфліктах з третіми країнами.

Конфлікти навколо Криму, Севастополя і Чорноморського флоту — вагома складова політики Росії стосовно України. В 1991—1994 рр. Росія посилено вела боротьбу за відторгнення Криму від України. ЧФ брав у цьому активну участь. Було проведено рідкісну операцію "обрання" офіцерів і адміралів ЧФ до складу кримського парламенту. На підтримку Ю. Мешкова під час президентських виборів були виведені у море кораблі, що викликало сплеск шовінізму в Криму. Російська підтримка Ю. Мешкова на виборах в Криму не була безкорисливою. Кримський президент слухняно проводив проросійську

політику, а вже після провалу своєї місії він, як і інші, знайшов притулок у Москві. На той час Росія вже встигла втягнутися в чеченський конфлікт і тому не змогла належним чином підтримати кримських сепаратистів, що дало перепочинок українським політикам, привело до відставки Ю. Мешкова, ліквідації президентства в Криму, а в подальшому — і до повного банкрутства ідеї сепаратизму.

Включення Севастополя до складу Російської Федерації видається російським політикам значно вигіднішою справою, ніж володіння всім Кримом. У місті знаходиться низка промислових підприємств, що можуть забезпечити йому відносну самооплатність. Росія активно проникає своїми фінансами в процеси приватизації цих підприємств. Крім того, займаючи центральне місце на чорноморському узбережжі, Севастополь є природним військово-морським плацдармом і водночас має найкращі в Чорноморському регіоні перспективи розвитку торгового порту³.

Досить вагому роль ЧФ СРСР зіграв у період “холодної війни”, а по закінченні її він втратив своє політичне значення. Але сьогодні, в умовах змін у геополітичній ситуації в регіоні, роль флоту на Чорному морі знову почала зростати. Навколо видобутку і транспортування каспійської нафти відбувається прихована боротьба різних геополітичних потуг за домінування в регіоні. Серед головних сил — Росія, яка прагне відновити свою роль, а також — Туреччина, країна НАТО, яка прагне бути провідною регіональною державою. Останню підтримують США, які нарощують свою присутність в Чорноморському регіоні, включеному до кола їхніх стратегічних інтересів.

Потрібно врахувати, що, забезпечуючи політичні й економічні інтереси Росії в даному регіоні, російський ЧФ діятиме з території України і це створюватиме як зовнішньополітичні, так і внутрішньополітичні проблеми для останньої. Так, кораблі ЧФ Росії можуть бути задіяні на підтримку Абхазької автономії, що внесе розлад у дружні взаємини України з Грузією. Без дозволу України також був надісланий російський корабель в Адріатику під час косовської кризи, що могло ускладнити стосунки України з НАТО тощо.

Та головною ланкою в проблемі Чорноморського флоту є не стільки сам флот, скільки територія його базування та інфраструктура. Зберігаючи за собою Севастополь, Росія має шанс продовжити там терміни свого перебування, а в разі поступливості української політики — одержати Севастополь у свою власність і витиснути звідти українські ВМС. РФ може продовжувати політику прихованого шантажу, періодично створюючи небезпеку конфліктів у Криму. Таким чином буде закрито Україні двері до європейських структур, бо присутність на території України іноземної військової бази, наявність територіальних суперечок — це серйозна перешкода для входження України до НАТО, як і для проведення самостійної зовнішньої політики.

Російські політики на цій проблемі пожинають політичні дивіденди, оскільки конфлікт відволікає увагу російської громадськості від внутрішніх економічних та соціальних проблем. Так, чергова ескаляція севастопольсько-флотського конфлікту почалася відразу ж після підписання мирного договору в Чечні. Цим кроком російські політики переорієнтували негативну реакцію пересічного росіянина з Чечні на Україну. Для тих російських політиків, які намагаються будь-що втриматися на російському Олімпі влади, тема Севастополя є козирною картою при завоюванні голосів на виборах.

Позитивним моментом у складних українсько-російських переговорах щодо широкомасштабного Договору було укладання угод з питань флоту раніше, ніж самого Договору. Якби останній був ратифікованим Верховною Радою до підписання пакета угод про флот, то це призвело б до гальмування вирішення проблеми базування Чорноморського флоту, що було б рівнозначно офіційному визнанню спірності українського статусу Севастополя. Держдума Росії намагалася це зробити навіть після підписання угод. Визнання території спірною, фактичне перебування на ній російських військ, фінансування міста з бюджету РФ — усе це створило б у майбутньому сприятливі для Росії умови для перегляду “спірних” територіальних питань на свою користь.

Одним з головних питань відносин між суверенними державами, що межують між собою, є цивілізоване вирішення проблеми кордонів та встановлення їхнього режиму. Найбільш неузгодженим в українсько-російських відносинах є питання визначення морських кордонів, яке безпосередньо залежить від визначення статусу Азовського моря і Керченської протоки.

Азовське море, за міжнародною оцінкою, належить до типу замкненого або напівзамкненого моря. Країни, що розташовані поблизу такого моря, повинні співпрацювати між собою в питаннях розвідки й розробки живих ресурсів, збереження морського середовища тощо, водночас вводяться певні обмеження для третіх країн щодо судноплавства, польотів, інших видів діяльності в цій акваторії. Українським національним інтересам відповідає такий спосіб визначення та закріплення правового статусу та правового режиму Азовського моря і Керченської протоки.

Але під час українсько-російського самміту в Москві в лютому 1998 р. було досягнуто домовленості щодо встановлення за Азовським морем статусу внутрішніх вод України та РФ. Разом з тим Україна пропонувала здійснити також делімітацію як Азовського моря, так і Керченської протоки. Якщо взяти до уваги міжобласні адміністративні кордони, що існували за часів колишнього СРСР, то до України мало б відійти 70 % азовської акваторії та Керченсько-Єнакіївський канал, що є єдиним шляхом, придатним для торговельного

судноплавства між Чорним і Азовським морями. Однак така делімітація була не вигідною для Російської Федерації і вона наполягала, щоб Азовсько-Керченську акваторію розглядали як цілісний господарсько-природничий комплекс спільного використання і ні в якому разі не робили його розподілу, тому що це призведе до відкриття акваторії в міжнародно-правовому відношенні та до безперешкодного доступу туди третіх держав.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ У результаті депортації кримських татар 18—19 травня 1944 р. було виселено 238 500 осіб. Основна підстава для виселення — колективна відповідальність усього народу за “співробітництво з окупантами”. В листопаді 1989 р. ВР СРСР прийняла Декларацію “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які підлягали насильницькому переселенню, і про забезпечення їхніх прав”. Кримський облвиконком схвалив постанову про виділення 8400 земельних ділянок для кримських татар, що стимулювало масштабний і погано контрольований процес переселення десятків тисяч кримських татар до Кримської області України.

² 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову “Про військові формування в Україні”. Відповідно ст. 1-ї даної постанови, усі військові підрозділи в Україні (в тому числі й Чорноморський флот) переходили під юрисдикцію нашої держави. 10 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про створення СНД, яким визначено, що військовими формуваннями неукраїнського підпорядкування на території України є “стратегічні збройні сили” колишнього СРСР, а це 43-я армія РВ СН. Ратифікувавши договір, Росія не висловила своєї претензії щодо ЧФ і таким чином визнала приналежність його Україні.

³ Український статус Севастополя і Криму визнаний світовим співтовариством, 142 держави визнали Україну в існуючих межах. Рада Безпеки ООН 20 липня 1993 р. засудила рішення Верховної Ради Російської Федерації “Про статус міста Севастополя” від 9 липня 1993 р. і визнала його несумісним зі Статутом ООН. Статус самостійної адміністративно-територіальної одиниці в складі України Севастополь отримав у 1978 р. вже відповідно до нової Конституції УРСР. Його збережено і в Конституції України 1996 р. Ні в Конституції РСФСР 1978 р., ні в Конституції Російської Федерації 1993 р. Севастополь не згадується взагалі. До 1953 р. місто фінансувалося з бюджету РСФСР. Від 1954 р. і донині Севастополь входить у держбюджет України окремим рядком.